

Transitiepraktijk van de Vlaamse overheid

MEER DAN EEN SCHIJNBEWEGING?

Erik Paredis en Thomas Block¹

SAMENVATTING Dit artikel brengt een aantal bevindingen samen over transitiedenken en de relatie met de transitiepraktijk binnen de Vlaamse overheid. In zijn oorsprong wijst dat denken op de nood aan diepgaande veranderingen (transities) om naar duurzamere samenlevingen te evolueren. Zo'n veranderingen zijn erg politiek geladen, niet enkel in partijpolitieke zin, maar vooral in de betekenis dat ze onmogelijk te realiseren zijn zonder versterking van bestaande structuren en machtsevenwichten. De Vlaamse overheid zet al een jaar of tien transitie-management in als methode om aan transitie te werken. Die aanpak helpt om te denken op lange termijn en om open multi-actorprocessen vorm te geven, maar is te beperkt als enige veranderingsstrategie. Zeker in een beleidsomgeving waarin een streven naar duurzaamheid een bijgedachte is en waarin bestaande routines en oriëntaties van beleidsdomeinen de bovenhand halen, verdwijnt de nood aan transities snel weer in de achtergrond. Dat dreigt ook de interessante inzichten en analyses uit het transitiedenken te discrediteren. Waar we bij de vroege transitietrajecten 'Plan C' en 'DuWoBo' min of meer waardevolle resultaten kunnen vaststellen, is de invulling van transitie in heel wat ViA-processen ondermaats.

Inleiding

We hebben de laatste jaren een opmerkelijke opgang gekend van het begrip 'transitie' in de Vlaamse overheid. Wat in 2004 en 2006 begon met twee beleidsexperimenten in het milieubeleid, was gedurende 2011-2014 doorgestroomd naar Vlaanderen in Actie, het centrale beleidsprogramma van de regering Peeters II. ViA is ondertussen opgedoekt, maar ook in het regeerakkoord van de regering-Bourgeois wordt er kort verwezen naar de noodzaak om in te zetten op een aantal transities om innovatie te

stimuleren. Na een jaar of acht onderzoek rond transities en transitiegovernance – eerst in het *Steunpunt Duurzame Ontwikkeling*, momenteel in het *Steunpunt Transities voor Duurzame Ontwikkeling* – gebruiken we dit korte artikel om een aantal bevindingen over transitiedenken en de relatie met de transitiepraktijk van de Vlaamse overheid op een rijtje te zetten². De rode draad daarbij is dat in de beweging doorheen verschillende beleidsdomeinen de invulling van transitie en transitiegovernance is beginnen te veranderen, waarbij beide dreigen te vervallen tot een krachteloos aanhangsel van business as usual.

beleid. We zouden dan getuige worden van een schijnbeweging, een manoeuvre dat ten onrechte de indruk wekt dat echt wordt ingezet op duurzaamheidstransities. Volgens ons dreigt dat transitiedenken te discrediteren en tekort te doen aan de krachtige analysekaders en interessante beleidsinzichten die erin vervat zitten.

1. De aanzet: een bekommernis om duurzame ontwikkeling

Het is geen toeval dat de Vlaamse overheid rond 2004-2006 eerst in de beleidsdomeinen milieu en duurzame ontwikkeling begon te experimenteren met de aanpak van transitie management³. De omstandigheden waarin het transitiedenken het licht zag, zijn immers fundamenteel verbonden met de vraag welke doorbraken er in het beleid nodig zijn om hedendaagse samenlevingen op een duurzamer ontwikkelingspad te brengen. De eerste aanzetten liggen in Nederland, waar men eind jaren negentig in het milieubeleid vaststelde dat een aantal hardnekkige problemen (bv. klimaatverandering en verlies aan biodiversiteit) niet opgelost raakten met het bestaande beleid. Er leek een grondigere aanpak nodig met als doel een structurele hertekening van de maatschappelijke systemen die aan de basis liggen van die problemen: een diepgaande verandering van het energiesysteem bijvoorbeeld, of van het mobiliteitssysteem en van het landbouw- en voedingssysteem. In dezelfde periode kwamen ook onderzoekers naar technologische innovatie tot het inzicht dat innovatie van producten en processen op bedrijfsniveau onvoldoende milieuwinst opleverde. In plaats daarvan moesten volledige technologische systemen herdacht worden en moest er dus naar systeeminnovatie gestreefd worden (WETERINGS *et al.* 1997). Van bij het begin gaat er ook veel aandacht naar de wisselwerking tussen maatschappij en techniek: sociale, economische en politieke krachten geven vorm aan technologie, maar tegelijk geeft technologie vorm aan menselijke relaties en aan de samenleving (RIP & KEMP 1998). Vandaar dat er over vernieuwing van 'sociotechnische' of ook wel 'maatschappelijke' systemen gesproken wordt. Tijdens de voorbereiding van het vierde Nederlandse Nationaal Milieuprogramma (NMP4 2001) kwamen verschillende van die be-

leids- en onderzoeklijnen samen, wat leidde tot de formulering van enkele transities voor Nederland: energie, mobiliteit, landbouw, biodiversiteit en natuurlijke hulpbronnen. Later startten er ook transitieprocessen in de zorg, het waterbeheer en in de bouw. Het zou ons veel te ver leiden om de hele geschiedenis van het transitiebeleid en de huidige transitiewetenschap uit de doeken te doen, maar dit is wel een eerste vaststelling: de transitie benadering heeft duurzame ontwikkeling als achterliggende bekommernis en normatieve oriëntatie. Duurzaamheid is geen objectief gegeven en is nog voor meerdere interpretaties vatbaar, maar het is evenmin *anything goes*. Het gaat volgens transitie-inzichten bovendien niet om kleine bijstellingen, maar in de zoektocht naar een duurzamere samenleving zullen verregaande veranderingen nodig zijn in belangrijke sociotechnische systemen⁴. Waar deze inzichten duidelijk aanwezig zijn in de eerste Vlaamse transitieprocessen als DuWoBo en Plan C, lijken ze hun belang verloren te hebben in een aantal recentere processen. We komen daarop terug onder punt 4.

2. Transities zijn door en door politiek

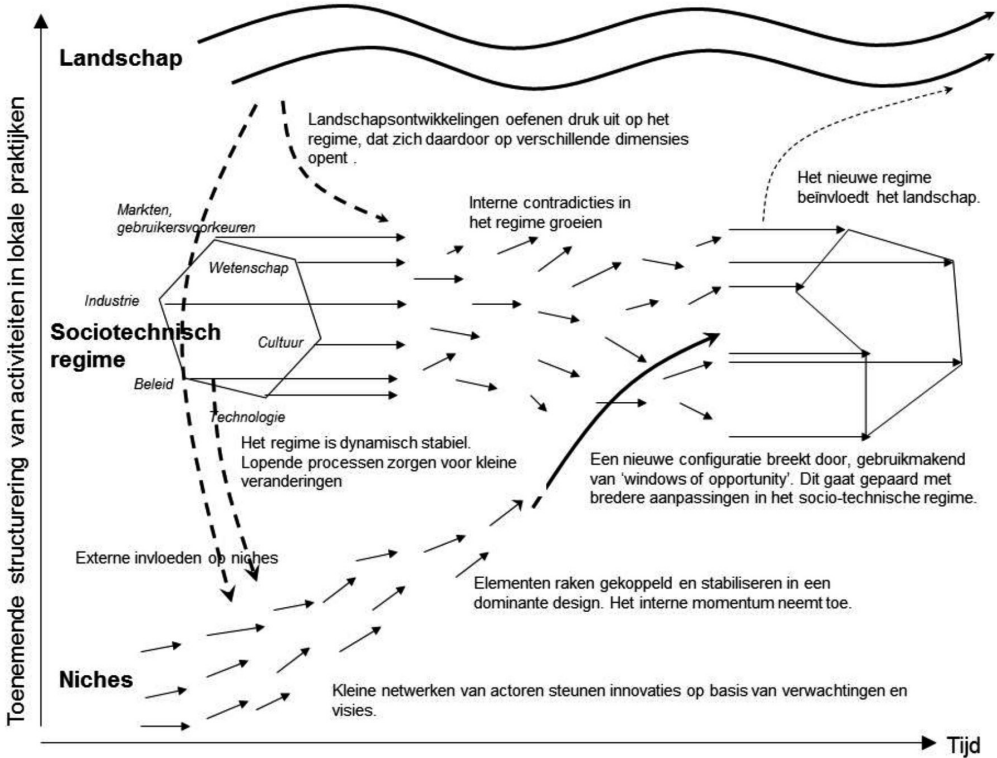
De sociotechnische systemen die we opgebouwd hebben rond energie, mobiliteit, voeding, wonen enzovoort zijn diep geworteld in onze samenleving. Ze zijn verbonden met belangrijke industriële structuren, met technologieën en grote infrastructures, met decennialang uitgebouwd overheidsbeleid, met gewoontes en routines, met culturele uitingen, en dus ook met belangen en macht van allerlei maatschappelijke groepen. Dat leidt tot een tweede vaststelling: duurzaamheidstransities zullen niet zonder slag of stoot verlopen omdat ze door en door politiek zijn in verschillende betekenissen van dat woord. De eerste hebben we hierboven al aangehaald: ze zullen gepaard gaan met een – nooit afgerond – maatschappelijke debat over hoe een duurzame samenleving er moet of kan uitzien. De tweede politieke dimensie zit in de noodzakelijke verstoring van de bestaande structuren en machtsevenwichten waarmee transities gepaard gaan. Het invloedrijkste analysekader van de transitiewetenschap, het zogenaamde multilevel-perspectief, helpt om dat te verduidelijken.

Het MLP kijkt naar een sociotechnisch systeem als opgebouwd uit drie lagen (GEELS 2005). Het centrale niveau (zie ook de figuur) is het zogenaamde *regime*, dat gezien moet worden als een nauw samenhangend geheel van dominante actoren, industriële sectoren, technologie, beleid, regelgeving, manieren van denken en doen, soms kortweg geformuleerd als de dominante structuur, cultuur en praktijken. In de landbouw bijvoorbeeld bestaat het regime uit elementen zoals geïndustrialiseerde, intensieve landbouw en veeveelt, met wereldwijde aanvoer- en afzetmarkten, een consument die geen grenzen of seizoenen meer kent, en een hoge vleesconsumptie. Naast het regime, zijn er nog twee andere niveaus te onderscheiden. Op het microniveau zijn er *niches* aanwezig: bedrijven, burgers en maatschappelijke groepen, die reageren op problemen in het regime en alternatieven ontwikkelen. Die kunnen technologisch, sociocultureel, institutioneel of combinaties daarvan zijn. Om bij het landbouwvoedingssysteem te blijven: biolandbouw, stadslandbouw, voedselteams, slow food, vegetarisme of labovlees zijn voorbeelden van – dikwijls vanuit een achterliggende normatieve overtuiging gegroeide – nichepraktijken die afwijken van wat gangbaar is in het regime. Het derde niveau speelt op macroschaal en wordt meestal benoemd als het *landschap*: invloedrijke, grootschalige maatschappelijke en natuurlijke ontwikkelingen die het handelen van regime- en nichespelers sterk bepalen, maar waarop deze zelf moeilijk rechtstreeks invloed kunnen uitoefenen. Opnieuw in de landbouw zijn klimaatverandering, globalisering of de opkomst van de BRIC-landen⁵ belangrijke landschapstrends.

Regimes zijn behoorlijk stabiel, de actoren en de logica's van de verschillende onderdelen zijn op elkaar ingespeeld, de belangen zijn groot. Toch kan een regime gedestabiliseerd raken en uiteindelijk diepgaand veranderen. Dat is een transitie. Een centraal inzicht van het MLP is dat wanneer verstorende ontwikkelingen op de verschillende niveaus elkaar beginnen te versterken, de kansen voor transities groeien. Wanneer contradicties binnen het regime toenemen, wanneer groeiende druk vanuit het landschap in vraag stelt wat we altijd 'normaal' gevonden hebben, wanneer niches sterker worden, en vooral wanneer koppelingen tussen die processen ontstaan,

dan komen er opportuniteiten (GEELS & SCHOT 2007). De groeiende druk zal helpen om vastgeroeste instituties en praktijken open te breken. Daarmee komt er een zekere handelingsruimte vrij voor actoren die naar verandering streven. Dit is echter geen lineair, mechanistisch proces. Het gebeurt niet vanzelf en het loopt ook niet vanzelf in een duurzamere situatie uit. Het vraagt actieve interventie op die verschillende niveaus: niches ontwikkelen, het regime trachten bijsturen om niches meer kans te geven, slim gebruik proberen maken van landschapstrends. Eenduidig en rechtlijnig is dat allemaal niet. Decennialang gegroeide instituties zijn niet zomaar te veranderen en regimeactoren zullen met alle macht hun positie en belangen verdedigen (GRIN 2010). 'lock ins' werken verandering tegen en gangbare praktijken worden makkelijker bediend. Tevens kunnen landschapstrends soms nadelig uitvallen voor duurzame ontwikkeling en hebben niches het altijd moeilijk om een sterkere positie te veroveren.

Het MLP toont dus hoe transities op verschillende manieren politiek zijn. Het evenwicht in regimes moet verstoord worden om transities te realiseren, belangen zullen botsen, en verschillende visies op de toekomst zullen met elkaar in conflict komen. Duurzaamheidstransities gaan over collectieve maatschappelijke keuzes, omgaan met tegenstrijdige visies en belangen, de verdeling van lasten en lusten, afspraken over wie waar beslissingen neemt en volgens welke regels, enzovoort (MEADOWCROFT 2011a). De taal en concepten die in transitiedenken gehanteerd worden zetten zo opnieuw het potentieel van duurzame ontwikkeling als systeemverstorend op de agenda, in plaats van als systeembevestigend. Het mainstreamduurzaamheidsdiscours is immers doordrongen van win-win-winsituaties en beelden van driehoeken waarin gewaakt moet worden over het evenwicht tussen de ecologische, sociale en economische pijler. Transitiedenken vertelt een ander verhaal: er is een verstoring van evenwichten nodig in bestaande systemen, en daarbij zullen er nieuwe winnaars en nieuwe verliezers zijn. Het zal zelfs nodig zijn bewust op zoek te gaan naar een verstoring van evenwichten in bestaande maatschappelijke systemen om innovaties voor duurzaamheid op gang te brengen.

Onder druk van landschapsontwikkelingen, interne regimeproblemen en opkomende niches kan de samenhang in het regime verstoord raken. Bij een transitie wijzigt het regime diepgaand naar een nieuwe configuratie van actoren, technologieën, praktijken, structuren en cultuur. (Bron: GEELS & SCHOT 2007).

3. Transitie beïnvloeden is een werk van lange adem

Van bij het begin hebben transitiestudies niet alleen de bedoeling gehad de wereld beter te analyseren en te begrijpen, maar ook bij te dragen aan een heroriëntatie naar duurzaamheid. Wanneer rond 2000 in het Nederlandse milieubeleid en wetenschap voor het eerst over transitie gesproken wordt, duikt dus ook de vraag op welk soort beleidsbenadering nodig is om systeeminnovaties of transitie te realiseren. Vanuit de vaststelling dat de bestaande beleidsaanpak onvoldoende is, gaat men op zoek naar iets nieuws, daarbij enerzijds geïnspireerd door het onderzoek naar de kenmerken van transitie, anderzijds beïnvloed door het opkomende governance-denken in beleidsstudies. In de groep

onderzoekers rond o.a. Jan ROTMANS en René KEMP krijgt zo het idee van "transitiemanagement" vorm (ROTMANS *et al.* 2001; LOORBACH 2007). Het is een sturingsfilosofie die ervan uitgaat dat complexe sociotechnische systemen niet zomaar top-down door een overheid of decentraal door de markt verduurzaamd kunnen worden. Dat betekent echter niet dat er geen invloed uitgeoefend kan worden om transitie te versnellen en naar duurzaamheid te oriënteren. De onderzoekers stellen daarvoor hun hoop op nieuwsoortige netwerken waarin voorlopers uit verschillende maatschappelijke geledingen samengebracht worden (overheid, bedrijfsleven, wetenschap, civiele samenleving). Die worden uitgenodigd om in zogenaamde transitiearena's samen gewenste toekomstbeelden uit te denken, de grote paden daar naartoe proberen te formu-

leren en in de praktijk experimenten op te zetten om over die toekomst te leren en de transitie-ideeën uit te proberen. Het is de bedoeling dat het enthousiasme over de toekomstvisies en experimenten zelfsturende netwerken creëert, waar de betrokken spelers hun agenda's met elkaar gaan verbinden en samen nieuwe initiatieven ontwikkelen. De overheid houdt daarin een actieve en belangrijke rol, o.a. als facilitator van processen, als intermediair tussen actoren, als aansturende actor. De overheid voorziet ook in een ruimte "in de schaduw van het beleid", waar er mogelijkheid tot open discussie en experiment is. Ten slotte is het ook de bedoeling dat de langetermijnvisie van de transitiearena als oriëntatie gaat functioneren voor het lopende beleid.

De eerste twee Vlaamse transitieprocesprocessen, DuWoBo en Plan C, zijn in deze filosofie opgezet. Ze werden gekaderd binnen project 1 van het MINA3-plan 2003-2007, waarin langetermijnbeleid voor duurzame ontwikkeling centraal stond. Ze gingen van start in de luwte, als experimenten in innovatief milieubeleid en bouwden op netwerken met een mix van voorlopers en meer gevestigde leden uit bedrijfsleven, wetenschap, overheid, ngo's. Het doctoraat van Erik PAREDIS (PAREDIS 2013) maakt een analyse van de ervaringen van DuWoBo en Plan C en van hun beleidsinvloed, tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de systemen waarin ze proberen te interveniëren. Onze derde vaststelling hangt hieraan vast: zo'n analyse levert een complex beeld op van welk soort invloed transitieprocesmanagement heeft en hoe die zich aftekent. Eenvoudige en vlugge manieren om systeeminnovatie te realiseren zijn er niet.

Je ziet bijvoorbeeld dat de transitiearena's erin slagen vernieuwende toekomstbeelden uit te werken, dat er nieuwe netwerken groeien met soms onverwachte samenwerkingen tussen actoren, dat er interessante praktijkexperimenten bedacht worden (en ook opgezet als er voldoende geld voorhanden is), en dat er zeker in de eerste jaren behoorlijk wat enthousiasme over de aanpak en de resultaten is bij de deelnemers. Maar tegelijk blijkt ook dat de praktijk van transitieprocesmanagement nogal wat factoren van verandering en stabiliteit serieus onderschat. In een vorig artikel (BLOCK & PAREDIS 2012) hebben we dat de januskop van

transitiemanagement genoemd: in zijn theorie wijst de aanpak op complexiteit, onzekerheid en grillige processen, maar in zijn praktische uitwerking heeft het te veel van een standaardformule (arena, visie, transitiepaden en experimenten) die gepaard gaat met het uitzetten van een lineair, zelfs wat naïef traject richting het vooropgestelde doel. Systemen zijn dan beïnvloedbaar mits de juiste instrumenten en technieken worden ingezet. Maar het is niet omdat je een mooie toekomstvisie uitwerkt en een nieuw netwerk creëert, dat dat ook invloed heeft. Niet alleen binnen de transitieprocesmanagementprocessen groeien er tegenstellingen en komen verschillende belangen bovendrijven (bijvoorbeeld bij sectororganisaties die op de rem gaan staan of vooral controle-rend aanwezig zijn), maar het blijkt vooral dat transitieprocesmanagement als politieke strategie veel te beperkt is om op zichzelf ernstige verandering in beleid te realiseren. De beleidscontext waarin deze nieuwsoortige initiatieven terechtkomen heeft zijn eigen paradigma's, instituties, beleidspraktijken en gevestigde actoren die niet zomaar wijzigen of wijken. Het DuWoBo-proces slaagde er bijvoorbeeld wel in rond zichzelf een klein beleidsarrangement op te bouwen met een focus op duurzaam wonen en bouwen, maar kon nooit echt inbreken in het bestaande woon- of ruimtelijkeordeningsbeleid. Het werd zo een extra toevoeging aan het bestaande beleidsarrangement (PAREDIS 2013).

Wanneer het lukt om het transitieverhaal te koppelen aan lopende beleidsontwikkelingen lijkt er meer mogelijk. Dat is zichtbaar bij Plan C. Het discours en het netwerk van Plan C hebben een invloed gehad op de omslag van afval- naar materialenbeleid die zich de laatste jaren in Vlaanderen voltrokken heeft, maar alleen doordat er veel werk verzet is om koppelingen te maken met o.a. ontwikkelingen in het EU-milieubeleid, ontwikkelingen binnen OVAM en politieke opportuniteiten (zoals de Vlaamse verkiezingen in 2009 en het EU-voorzitterschap in 2010) (zie PAREDIS 2013). Toeval en geluk speelden overigens ook soms een rol. Wat in de omslag van afval- naar materialenbeleid echter eveneens duidelijk wordt, is dat het nieuwe materiaalendiscours bijna uitsluitend technologisch is en inzet op ecologische modernisering. De meer transformatieve kanten van het oorspronkelijke Plan C-discours

(zoals over hoe een gestaag groeiende economie te verzoenen is met een duurzaam materiaalsysteem of over wat zo'n systeem vanuit een internationaal rechtvaardigheidsdenken kan betekenen) zijn verdwenen tijdens de doorstroming in het beleidsregime.

4. ViA en duurzaamheid als bijgedachte

Dat brengt ons bijna automatisch bij de ontwikkeling die we in Vlaanderen sinds 2011 gezien hebben, namelijk de doorstroming van het transitiedenken naar het 'Vlaanderen in Actie'-programma van de vorige regering⁶. ViA moest de ambities van Peeters II op het gebied van "doorbraken", "economische en industriële transformatie" en "grote projecten voor maatschappelijke vernieuwing" helpen te realiseren (VLAAMSE REGERING 2009). PAREDIS (2013) laat zien hoe het tegen 2010 duidelijk was dat de regering geen beleidsaanpak had die erin slaagde én transformatie te realiseren én daarbij maatschappelijke partners te betrekken. In 2010 werd evenwel ook de tweede Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling uitgewerkt, waarin transities een centrale plaats kregen. Langs verschillende wegen werd het transitiebegrip uit de VSDO stilaan opgepikt als een mogelijk beleidsconcept om een aantal ViA-doelstellingen in de praktijk te brengen. Uiteindelijk leidde dat tot de formulering van 13 transitieprojecten, die in 2012-2014 het centrale element vormden in het ViA-programma.

Onze vierde vaststelling: de context waarin het transitiedenken hier belandt, verschilt sterk van die waaruit het vertrokken is – transitie voor duurzaamheid – en dat laat zich voelen. Met ViA moest Vlaanderen tot de top 5-regio's van Vlaanderen gaan behoren, oorspronkelijk door vooral in te zetten op concurrentiekracht en competitiviteit, later aangevuld met een aantal meer sociaal-ecologisch gerichte doelstellingen. In zo'n context begon ook de invulling van transities en transitie management te verschromen (BLOCK & PAREDIS 2012). De diepgaande veranderingen voor duurzaamheid verdwenen uit beeld. Verschillende van de 13 TM-projecten hadden daarmee zelfs nauwelijks iets te maken, of alleen als

een bijgedachte. Vanuit de administratieve aansturing in de Diensten Algemeen Regeringsbeleid (DAR) werd wel geprobeerd de werkingsprincipes overeind te houden (zoals denken op lange termijn, participatief werken met o.a. voorlopers), maar we moeten vaststellen dat wanneer transitie management beweegt vanuit de schaduw van het beleid naar het volle licht, zo'n aanpak vooralsnog moeilijk houdbaar lijkt. De routines uit de verschillende domeinen nemen de bovenhand; de belangen zijn te groot om een nieuwe normatieve oriëntatie en nieuwe werkingsprincipes te beginnen hanteren. Vaak heeft men zelfs totaal niet de bedoeling in te zetten op systeemverandering. Met uitzondering van DuWoBo en Plan C is de transitiepraktijk van de Vlaamse overheid dan ook erg beperkt te noemen. In die zin zijn de ViA-processen volgens ons slechte graadmeters voor de bruikbaarheid van het transitiekader.

5. Ten slotte: naar een slimme mix van strategieën en politieke transitie-governance?

Dit soort vaststellingen spoort met het onderzoek naar de politieke aspecten van transities dat zich de laatste jaren binnen transitiestudies snel aan het ontwikkelen is (zie o.a. GRIN 2010; MEADOWCROFT 2011a en b; AVELINO 2011 en BLOCK & PAREDIS 2013). Als transities door en door politieke processen zijn – zoals hierboven vastgesteld – dan zal een meer diverse strategie nodig zijn om duurzaamheidstransities te realiseren dan alleen maar te bouwen op beleidsnetwerken van welmenende voorlopers. MEADOWCROFT heeft er bijvoorbeeld op gewezen dat de diepgaande veranderingen die nodig zijn voor een duurzamere samenleving alleen via veranderingen van de politieke condities te realiseren zijn, onder andere door invloed uit te oefenen op politieke ideeën en op hoe politieke ideologieën problemen en oplossingen formuleren, door instituties te hervormen om beleid voor transities te ondersteunen, en door belangen te herdefiniëren via bijvoorbeeld opbouw van nieuwe machtscentra en hervormingsgezinde coalities. Transitie management kan dan één onderdeel zijn van zo'n gediversifieerde aanpak. Het heeft een reeks kenmerken die noodzakelijk zijn voor wie aan duurzaamheid wil werken, zoals

denken op lange termijn, aandacht voor participatieve multi-actorprocessen, verbinden van sociale, technologische en institutionele innovatie. Een proces zoals Plan C laat zien dat – mits slim koppelingen worden gelegd met andere processen – transitie management invloed kan hebben in een veranderingstraject. Maar de steeds weer opnieuw toegepaste, managementachtige benadering is ook politiek te beperkt als enige veranderingsstrategie én ze heeft bovendien een hoge ‘interpretatieve flexibiliteit’, zoals een aantal onderzoekers hebben opgemerkt (SCRASE & SMITH 2009). Daarmee wordt bedoeld dat er makkelijk overeenkomst te vinden lijkt over een aantal basisconcepten – die dikwijls vooral procesmatig zijn – en dat diepere meningsverschillen daardoor toegedekt kunnen worden of niet besproken hoeven te worden. Dan loop je het risico dat ook neoliberale groeimodellen verpakt worden in een transitiejargon, of dat een kleine bijsturing aan lopend beleid als transitie verkocht wordt, en dat kan niet de bedoeling zijn.

Referenties

- AVELINO, F. (2011). *Power in Transition. Empowering Discourses on Sustainability Transitions*, PhD dissertation. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- BLOCK, T. & PAREDIS, E. (2013). “Urban Development Projects Catalyst for Sustainable Urban Transformations: the Need for Entrepreneurial Political Leadership”. In *Journal of Cleaner Production*, 50, 181-188.
- BLOCK, T. & PAREDIS, E. (2012). “De Januskop van duurzaamheid in Vlaamse steden en van het gangbare transitiedenken”. In J. DE BRUYN, *Duurzame en creatieve steden. De stad als motor van de samenleving*. Brussel: Vlaamse overheid, 97-128.
- DEVOLDER, S. & BLOCK, T. (2015). “Transitions Thinking Incorporated: towards a New Discussion Framework on Sustainable Urban Projects”. In *Sustainability – Special issue ‘Sustainable Urban Development’* [forthcoming].
- GEELS, F. (2005). *Technological Transitions and System Innovations. A Co-evolutionary and Socio-technical Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- GEELS, F.W. & SCHOT, J. (2007). “Typology of Sociotechnical Transition Pathways”. In *Research Policy* 36 (2007), 399-417.
- GRIN, J. (2010). “Understanding Transitions from a Governance Perspective”. In J. GRIN, J. ROTMANS & J. SCHOT (eds.), *Transitions to Sustainable Development. New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. New York: Routledge.
- GRIN, J., ROTMANS, J. & SCHOT, J. (eds.) (2011). *Transitions to Sustainable Development. New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*. New York: Routledge.

LOORBACH, D. (2007). *Transition Management, New Mode of Governance for Sustainable Development*. Utrecht: International Books.

MEADOWCROFT, J. (2011a). "Engaging with the Politics of Sustainability Transitions". In *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1, 70-75.

MEADOWCROFT, J. (2011b). "Sustainable Development". In M. BEVIR (ed.), *The SAGE Handbook of Governance*. London: SAGE Publications, 535-551.

PAREDIS, E. (2013). *A Winding Road. Transition Management, Policy Change and the Search for Sustainable Development*. Gent: UGent. PhD dissertation.

RIP, A. & KEMP, R. (1998). "Technological Change". In S. RAYNER & E. MALONE (eds.), *Human Choice and Climate Change*. Columbus, Ohio: Batelle Press, 327-399.

ROTMANS, J., KEMP, R. & VAN ASSELT, M. (2001). "More Evolution than Revolution: Transition Management in Public Policy". In *Foresight* 3 (1), 15-31.

SCRASE, I. & SMITH, A. (2009). "The (Non-)Politics of Managing Low-carbon Socio-technical Transitions". In *Environmental Politics*. 18, 5, 707-726.

VLAAMSE REGERING (2009). *Vlaanderen 2009-2014. Een daadkrachtig Vlaanderen in beslissende tijden. Voor een vernieuwende, duurzame en warme samenleving*, Brussel.

WETERINGS, R., KUIJPER, J., SMEETS, E., ANNOKKÉE, G.J. & MINNE, B. (1997). *81 mogelijkheden: technologie voor duurzame ontwikkeling. Eindrapport van de milieugerichte technologieverkenning*. Den Haag: VROM.

WITTMAYER, J., ROORDA, C. & VAN STEENBERGEN, F. (2014). *Governing Urban Sustainability Transitions – Inspiring Examples*. Rotterdam: DRIFT.

EINDNOTEN

- 1 Steunpunt Transitie voor Duurzame Ontwikkeling (TRADO).
- 2 Dit themanummer beperkt zich tot het Vlaamse niveau. Voor het lokale niveau, zie bijvoorbeeld BLOCK & PAREDIS (2012); WITTMAYER et al. (2014), DEVOLDER & BLOCK (2015).
- 3 DuWoBo (vanaf 2004 voor duurzaam wonen en bouwen) en Plan C (vanaf 2006 voor duurzaam materialenbeheer).
- 4 Voor een goed overzicht van de basis van de transitiewetenschap, zie GRIN et al. (2010).
- 5 Brazilië, Rusland, India en China.
- 6 Transitie worden ook nog kort vermeld in het regeerakkoord van de huidige regering-Bourgeois, maar het is op het moment van schrijven nog onduidelijk of er iets mee zal gebeuren, en wat dan precies. Alleszins heeft de regering-Bourgeois beslist om ViA op te doen, maar er zou tegen de zomer van 2015 wel een beleidsnota met langetermijndoelen verschijnen.